

جایگاه عقلانیت در اندیشه سیاسی شیخ هادی نجم آبادی با تاکید بر تحلیل کتاب تحریرالعلاء

سیدحسین میر^۱ - علی اکبر امینی^۲ (نویسنده مسئول) -
عبدالحسین اله کرم^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰

چکیده:

شیخ هادی نجم آبادی از متفکران برجسته ایرانی در عصر مشروطه است که با تلفیق عقل، دین و سنت، تصویری بدیع از عقلانیت دینی ارائه می‌دهد. این پژوهش با رویکرد کیفی و به روش تحلیل گفتمان تاریخی-تفسیری کونتینن اسکینر، به بازخوانی مفهومی اندیشه‌های عقلانی نجم آبادی در کتاب «تحریرالعلاء» می‌پردازد. داده‌های پژوهش از طریق بررسی متن کامل کتاب و با استفاده از نمونه‌گیری هدفمند تا اشباع نظری گردآوری شده‌اند. تحلیل داده‌ها در چهار لایه مفهومی انجام شده است: مفاهیم تاریخی، مفاهیم نیت‌مند، مفاهیم تقابلی، و مفاهیم برساخته در متن، که در نهایت به ساخت الگوی مفهومی عقلانیت

می‌گیرد که در آن، نقد مشروع حکومت ممکن می‌شود، دین به منبعی برای عدالت و آزادی بدل می‌گردد و عقلانیت به عنوان ابزار اصلاح دینی و سیاسی تلقی می‌شود. این پژوهش تلاشی است برای پیوند میان میراث عقلانی مسلمانان با افق‌های گفتمان‌ساز در سیاست معاصر.

کلیدواژه‌ها: عقلانیت، گفتمان تاریخی تفسیری، شیخ هادی نجم آبادی، تحریرالعلاء.

۱- دانشجوی دکترای علوم سیاسی، دانشکده علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران

seyedhossein.mir@iaau.ac.ir

۲- استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران.

Ali.Amini@iauctb.ac.ir

۳- استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران.

This article uses a descriptive-analytical approach to analyze the place of Rationality in the Political Thought of Sheikh Hadi Najmabadi with Emphasis on the Analysis of the Book of Tahrir al-Aqla

Abstract:

Sheikh Hadi Najmabadi is one of the prominent Iranian thinkers of the Constitutional Era who, through the integration of reason, religion, and tradition, presents a novel depiction of religious rationality. This study, using a qualitative approach and Quentin Skinner's historical-interpretive discourse analysis method, seeks a conceptual rereading of Najmabadi's rationalist thoughts in his book Tahrir al-'Uqala (The Treatise of the Wise). Research data were collected through a complete textual analysis of the book using purposive sampling until theoretical saturation was achieved. Data analysis was carried out across four conceptual layers: historical concepts, intentional concepts, oppositional concepts, and textually constructed concepts. These layers ultimately led to the construction of a conceptual model of rationality. The findings reveal that, in Najmabadi's thought, the essence of rationality is none other than tawhid (monotheism). Rationality is rooted in tradition, historical context, authorial intention, and the reformist needs of society. Within this framework, rationality is characterized by four features: it is historical, interpretive, political, and critical. Accordingly, a "critical religious rationality discourse" emerges—one in which legitimate criticism of government becomes possible, religion transforms into a source of justice and freedom, and rationality is viewed as a tool for both religious and political reform. This study is an effort to bridge the rational heritage of Islamic thought with discourse-generating horizons in contemporary politics.

Keywords: Rationality, Historical-Interpretive Discourse, Sheikh Hadi Najmabadi, Tahrir al-'Uqala.

مقدمه

ایران و اندیشه‌های رهبر و بنیانگذار جمهوری اسلامی بر عقلانیت دینی و مصلحت‌اندیشی در امور حکومتی که بیانگر قدرت اسلام در اداره امور جهان می‌باشد، ضروری است که ریشه‌های جریان‌ات عقل‌گرایی در دوران مواجهه با تمدن جدید غرب را مورد بررسی قرار دهیم. بررسی این موضوع کمک می‌کند مخاطبین در هر زمان، جریان عقل‌گرایی اصیل و اصلاح طلبان حقیقی را از مدعیان تشخیص دهند.

بر این اساس، مقاله حاضر می‌کوشد با تحلیل گفتمان تاریخی-تفسیری مبتنی بر روش‌شناسی کوئنتین اسکینر به بررسی جایگاه عقلانیت در تنها اثر کلیدی نجم‌آبادی (تحریرالعقلاء) پرداخته و بازخوانی عقلانیت را در الگویی جدید ارائه دهد.

مبانی نظری پژوهش

مبانی نظری این پژوهش بر اساس تحلیل گفتمان تاریخی به روش اسکینر، بررسی می‌شود. این رویکرد، زبان و گفتمان را به‌عنوان مجموعه‌ای از مفاهیم، دانش‌ها و عمل‌های گفتاری می‌بیند که در بستر تاریخی-فرهنگی شکل می‌گیرند و در تعامل با ساختارهای قدرت، معنا و مشروعیت تولید می‌کنند. این روش فراتر از مطالعه صرف واژگان، به بررسی چگونگی بازتولید و بازتعریف معانی کلیدی در طول زمان می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه گفتمان‌ها در جریان تاریخ دگرگون می‌شوند و جایگاه‌شان در روابط قدرت تغییر می‌یابد (اسکینر، ۱۹۸۵).

اسکینر معتقد است مفاهیم سیاسی و اجتماعی همچون عقلانیت و عدالت در بستر تاریخ معنا می‌یابند و در تعامل با قدرت و شرایط زمان تغییر می‌کنند. همچنین، بازیگران گفتمانی با کنش‌های مفهومی، زمینه بازتعریف و اصلاح گفتمان‌ها را فراهم می‌کنند (اسکینر، ۲۰۰۲). در این پژوهش، مفهوم عقلانیت بستر تاریخی مورد مطالعه قرار می‌گیرد تا نشان دهد چگونه عقلانیت به عنوان ابزاری انتقادی و اصلاح‌گر در ساختارهای سیاسی و دینی از منظر شیخ هادی نجم‌آبادی بازتعریف شده است.

تعریف عقلانیت در پارادایم‌های مختلف

در تاریخ اندیشه اصلاحی ایران، شیخ هادی نجم‌آبادی یکی از چهره‌های برجسته و تأثیرگذار محسوب می‌شود که با نگاهی نقادانه و عقل‌گرایانه به مسائل اجتماعی و دینی عصر خود نگریسته است. نجم‌آبادی در میانه‌ی تحولات فکری و سیاسی قرن نوزدهم ایران، بر اهمیت بازگشت به عقلانیت به عنوان راهی برای اصلاح باورها و ساختارهای اجتماعی تأکید داشت و تلاش کرد با زبان و چارچوب دینی، اما با نگاهی عقل‌گرا و اصلاح‌طلب، به نقد ساختارهای قدرت، دین و جامعه بپردازد. اثر برجسته او، تحریرالعقلاء، گواهی است بر این تلاش فکری برای پیوند میان سنت و عقلانیت. اثری که در آن ضمن نقد خرافات و واپس‌گرایی، به تبیین جایگاه عقل در فهم دین و سامان‌بخشی به زندگی اجتماعی پرداخته شده است. نجم‌آبادی در کتاب تحریرالعقلاء با نگاهی انتقادی به سنت‌های فکری زمان خود، عقل را هم‌زاد ایمان و مکمل وحی می‌داند و آن را ابزار تمییز حق از باطل و هدایت جامعه به سوی پیشرفت و تعالی تلقی می‌کند. وی ضمن دفاع از جایگاه عقل در فهم شریعت، به مقابله با جمود فکری و تعصب بی‌پایه پرداخته و تلاش دارد تا افق‌های تازه‌ای برای تعامل میان عقلانیت و باورهای دینی بگشاید.

با توجه به بافت تاریخی و اجتماعی زمانه نجم‌آبادی — مشروطه و عصری که ایران با بحران‌های متعدد داخلی و فشارهای خارجی روبه‌رو بود — تأکید او بر عقلانیت را می‌توان تلاشی آگاهانه برای مقابله با جمود فکری و گشودن افق‌های نو در اندیشه دینی و اجتماعی دانست. شیخ هادی روشی اصلاح‌گرایانه با تکیه بر عقل و با رعایت موازین شرعی را در عصر قاجار سرلوحه خود قرار داد و سبب شد جامعه آن دوران در سایه حمایت روحانیت عقل‌گرا بتواند بسیاری از دست‌آوردهای جامعه نوین را در خود بگنجاند و پویایی و سازگاری اسلام در تمامی اعصار را به همگان نشان دهد. این دیدگاه، مغفول واقع شده و بیم آن می‌رود که اندیشه‌هایی از این دست، در عین ناب بودن، به دست فراموشی برود. با توجه به تشکیل حکومتی بر پایه‌های جمهوریت و اسلامیت در

اجتماعی عمل کند و نه تنها در چارچوب محدودی از عقل ابزاری.

عقلانیت و تحول معنای آن از منظر تاریخی

عقلانیت در تمدن یونان باستان

فلاسفه یونان باستان، توجه زیادی به عقلانیت داشته و در این خصوص نظریات زیادی ارائه کرده اند. اولین نظریه در مورد عقلانیت از سقراط است. سقراط مبنای عقل‌گرایی و عاقل بودن را شک کردن می‌دانسته است. او معتقد بود اگر در مورد مسأله‌ای شک نکنید به آن فکر نمی‌کنید و عقلانیتی نیز به وجود نمی‌آید. ارسطو انسان را به عنوان «حیوان عاقل» تعریف می‌کند. فلاسفه اسلامی هم این تعریف را به «حیوان ناطق» ترجمه کرده‌اند. مقصود ارسطو این بود که از میان حیوانات فقط انسان از موهبت عقل و قوه عاقله برخوردار است و فلاسفه مسلمان هم بالاترین تجلی قوه عاقله را در ویژگی ناطق بودن او دانسته‌اند (استنمارک، ۱۹۹۵).

افلاطون به طور کلی دو سطح از شناخت عقلانی معتقد است که ما از آنها به عقل کلی و عقل جزئی تعبیر می‌کنیم. این دو عقل، تقریباً شالوده نظام فکری افلاطون را به نحو عام، و اساس اندیشه سیاسی او را به طور خاص شکل می‌دهند. در واقع در چارچوب تمایز عقل کلی و عقل جزئی، منظر و نگاه افلاطون به عالم و چگونگی و میزان شناخت آن بررسی می‌شود (افلاطون، ۱۳۸۰).

عقلانیت در تاریخ تمدن اسلامی

عقلانیت از جمله مفاهیمی است که در تمدن اسلامی جایگاه ویژه‌ای داشته است. اندیشمندان مسلمان تلاش کرده‌اند تا نسبت عقل با دین، معرفت، وحی و شهود را تبیین کنند و در این راستا نظریه‌های متنوعی ارائه داده‌اند (فارابی، ۱۳۶۶)، فیلسوف ایرانی، و مؤسس فلسفه اسلامی، نخستین بار با پرداختن به مباحثی مانند: مصالحه میان فلسفه و دین، جمع بین فلسفه افلاطون و ارسطو، و ارائه نظریه تطور عقل، نقش مهمی در بیان مفاهیم مرتبط با عقلانیت در دین و سیاست داشته است. فارابی عقل را جوهری

از نظر لغوی عقلانیت^۱ یا خردورزی، به بکارگیری عقل و خرد برای حصول شناخت گفته می‌شود (عفیفه^۲، ۲۰۲۳). که در مقابل مفاهیمی چون، تجربه‌گرایی یا اصالت حس قرار می‌گیرد. عقل منبع اولیه دانش است، در تقابل با تجربه‌گرایی، که بر تجربه حسی تأکید دارد (همان).

در دیدگاه اسلامی، عقلانیت مفهومی چندبعدی است که هم شامل توانایی درک و تحلیل مفاهیم و گزاره‌هاست و هم دارای جنبه‌ای هدایتی در مسیر شناخت حق و عمل صالح می‌باشد. عقل در اسلام نه تنها ابزار فهم و استدلال، بلکه وسیله‌ای برای نیل به حقیقت، شناخت خداوند، و تشخیص راه هدایت از ضلالت است (نصر^۳، ۲۰۰۶). در قرآن کریم، واژگانی مانند تعقل، متفکر، و تدبیر بارها تکرار شده‌اند و نشان می‌دهند که عقل یک عنصر محوری در هدایت انسانی است (مطهری، ۱۳۸۰). عقلانیت اسلامی برخلاف عقلانیت سکولار صرف، صرفاً به کارکرد ابزاری عقل محدود نمی‌شود، بلکه دارای بُعد ارزشی، معنوی و وجودشناختی نیز هست.

در نظریه‌های مدرن غربی، عقلانیت معمولاً به دو شاخه اصلی تقسیم می‌شود: عقلانیت ابزاری و عقلانیت انتقادی. عقلانیت ابزاری بیشتر در فلسفه‌های تحلیلی و اقتصاد مدرن به کار می‌رود و به‌عنوان روشی برای دستیابی به اهداف فردی و اجتماعی تعریف می‌شود (هابرماس، ۱۹۸۷). از سوی دیگر، عقلانیت انتقادی به‌ویژه در متون مارکسیستی، پسااستعماری و فمینیستی، به نقد سیستم‌های قدرت، استبداد و ظلم و همچنین ساختارهای اجتماعی و اقتصادی سلطه‌گر پرداخته‌است (فانون، ۱۹۶۳).

در اندیشه شیخ هادی نجم‌آبادی، عقلانیت مفهومی پیچیده‌تر از عقل ابزاری است. شیخ هادی سعی در تعریف عقلانیت به‌عنوان ابزاری برای نقد ساختارهای قدرت و رهایی فرد از سلطه‌های اجتماعی، دینی و سیاسی داشت. او با تأکید بر اهمیت عقل در تحلیل مفاهیم دینی و اجتماعی، بر این باور بود که عقل باید به‌عنوان ابزاری برای نقد و بازسازی مفاهیم دینی و

1. Rationality

7. Afifah

8. Nasr

مانع حقیقت می‌دانند. مولوی در مثنوی بارها از عقل معاش انتقادی می‌کند و عقل را وقتی ارزشمند می‌داند که در خدمت دل و عشق الهی باشد. از نگاه ایشان، عقل تنها، به‌ویژه در ساحت قدسی، راه‌گشا نیست (مولوی، ۱۳۸۶).

عقلانیت در تمدن غرب

در تمدن نوین غرب، اکثر دیدگاه‌ها به عقلانیت با نوعی انتقاد همراه بوده است. رنه دکارت، ریاضی دان معروف و پدر فلسفه نوین غرب معتقد بود به جای تکیه بر منطق صوری ارسطویی و اعتماد بر فلسفه محض در تبیین جهان، باید به منطق ریاضی روی آورد (هالینگ، ۱۳۸۵). در میان فلاسفه غرب دیدگاه رنه دکارت در مورد عقلانیت، مبتنی بر شهود است (برت، ۱۳۶۹). هیوم، بنیانگذار تجربه‌گرایی شکاکانه در عصر جدید است. که پس از سوفسطائیان که شکاکان عهد باستان بودند بنیان‌های عقلانی و عقل‌گرایی متافیزیکی زمان خود را ویران کرد. هیوم معتقد است اساسی‌ترین اعتقادات که زیربنای شناخت و علم را تشکیل می‌دهند از طریق عقل قابل دستیابی نیست و همین‌طور در قلمرو اخلاق نیز وی نگاه شکاکانه خود را به کار می‌برد و نتیجه می‌گیرد که هیچ خلاف عقل نیست که من ویرانی‌نیمی از جهان را به نیش یک سوزن به انگشتم ترجیح بدهم (سولومون، ۱۳۸۸). کانت عقل را به دو دسته عقل محض (نظری) و عقل عملی دسته بندی می‌کند. منظور وی از عقل محض، بی نیاز بودن این عقل از حواس است. وی در بیان اندیشه خود عنوان می‌دارد که: «من همه تصورهایی را که در آن هیچ اثری از احساس نباشد، ناب و محض می‌خوانم» (سالیوان، ۱۳۸۰). هابرماس^۱، با تأکید بر مفاهیم اخلاقی در عقلانیت، تلاش کرد بر اساس دیدگاه کانت، نظریه اجتماعی خود را مبتنی بر تعقل جوهری ارائه کند (هابرماس، ۱۹۸۴). ماکس هورک هایمر^۲ از اعضای مکتب فرانکفورت، معتقد است که تعقل در زندگی انسان باید نقشی ارزشی و اخلاقی داشته باشد (الوانی، ۱۴۰۲).

هگل از نخستین کسانی بود که عقلانیت را به‌طور انتقادی مورد تحلیل قرار داد. در فلسفه او، عقل به‌عنوان

مجرد می‌داند که انسان را به سوی سعادت رهنمون می‌سازد. او عقل نظری را وسیله‌ای برای ادراک حقایق هستی و عقل عملی را راهنمای رفتار اخلاقی می‌داند وی در نظام مدینه فاضله‌اش، عقلانیت را شالوده نظم سیاسی می‌داند (فارابی، ۱۳۶۶). ابن سینا یکی دیگر از دانشمندان و فلاسفه ایرانی مسلمان است که در باب عقلانیت نظریات زیادی ارائه داده است. مهمترین وجه تمایز دیدگاه ابن سینا پیرامون عقلانیت در تفسیر دو معنای عقل نظری و عملی است (ابن سینا، ۱۳۸۱). غزالی در المنقذ من الضلال تجربه‌ای شکاکانه از عقل را گزارش می‌کند، اما در نهایت آن را با نور نبوت تکمیل‌شدنی می‌داند. او به محدودیت عقل بشری اذعان دارد ولی جایگاه آن را در استدلال‌های کلامی حفظ می‌کند (غزالی، ۱۹۵۳). ابن‌رشد عقل را ابزار کشف حقیقت می‌داند و تأکید دارد که شریعت و فلسفه در هدف واحدی شریک‌اند. او با دفاع از تفسیر فلسفی قرآن، عقلانیت فلسفی را با دین هماهنگ می‌سازد.

اگرچه عقل در فلسفه اسلامی جایگاه محوری دارد، اما بسیاری از فلاسفه مسلمان به محدودیت‌ها، خطاپذیری‌ها و ناکارآمدی‌های عقل مستقل از وحی نیز توجه کرده‌اند. این نگاه انتقادی، به‌ویژه در سنت‌های عرفانی-فلسفی مانند حکمت اشراقی و حکمت متعالیه نمود بیشتری دارد. سهروردی، بنیان‌گذار حکمت اشراقی، عقل را برای درک کامل حقیقت کافی نمی‌داند. او بر این باور است که معرفت نهایی تنها از طریق اشراق و شهود نوری حاصل می‌شود. در نگاه او، عقل فلسفی اگر فاقد نور هدایت شهودی باشد، در مسیر حقیقت دچار انحراف می‌شود (سهروردی، ۱۳۸۰). ملاصدرا عقل را مرتبه‌ای از مراتب ادراک می‌داند اما آن را غایت نهایی معرفت نمی‌شمارد. در حکمت متعالیه، وی مسیر کمال را شامل حرکت از ادراک حسی، به ادراک عقلی و سپس به ادراک شهودی و قلبی می‌داند. بنابراین، عقل شرط لازم برای معرفت است، اما درک نهایی حقیقت در گرو شهود قلبی است (ملاصدرا، ۱۳۶۶). عرفای مسلمان مانند ابن‌عربی و مولوی، عقلانیت جدلی را محدود و حتی

1.Jurgen Habermas
2Max Horkheimer

و آزادی منجر شود. شیخ هادی نجم‌آبادی عقلانیت را تنها به‌عنوان ابزاری برای کسب علم و معرفت نمی‌دید، بلکه آن را به‌عنوان ابزاری برای اصلاح و نقد ساختارهای اجتماعی و سیاسی قلمداد می‌کرد. او در نگاه خود، عقل را نه تنها به‌عنوان یک ابزار فردی، بلکه به‌عنوان ابزاری اجتماعی برای نقد قدرت و ایجاد آگاهی اجتماعی می‌دید. در همین راستا، نجم‌آبادی برای حل بحران‌های اجتماعی و اقتصادی کشور، بر لزوم بهره‌گیری از تفکر عقلانی در سیاست‌گذاری‌های اجتماعی تأکید داشت. به‌ویژه، او دیدگاه‌های فاسد و منحرف در حوزه دینی و حکومتی را که منجر به استبداد و فساد شده بودند، مورد نقد قرار می‌داد. در کنار نقد استبداد داخلی، نجم‌آبادی به‌ویژه در زمانه‌ای که ایران تحت سلطه استعمار کشورهای غربی قرار داشت، به مبارزه با استعمار نیز پرداخته بود. او بر این باور بود که عقلانیت اسلامی باید از دست سلطه‌های غربی رهایی یابد و به بازسازی هویت ایرانی-اسلامی بپردازد. نجم‌آبادی به‌عنوان یک فقیه، معتقد بود که باید به جای تقلید کورکورانه از غرب، از عقل و آموزه‌های اسلامی برای پیشرفت و اصلاحات استفاده کرد.

شیخ هادی نظریه‌های انتقادی در زمینه عقلانیت اسلامی ارائه می‌دهد که به‌ویژه در نقد استبداد داخلی و استعمار خارجی اهمیت دارد. وی بر اهمیت درک عقلانی از دین و ضرورت مقابله با فساد و ظلم تأکید دارد. در دوران معاصر، دیدگاه‌های نجم‌آبادی در خصوص عقلانیت همچنان قابل تأمل است. بر اساس نظریات او، در دنیای امروز نیز می‌توان از عقلانیت انتقادی به‌عنوان ابزاری برای مبارزه با فساد و استبداد استفاده کرد. تحلیل و نقد قدرت‌های سیاسی و اجتماعی، همچنان یکی از ابزارهای اصلی برای رسیدن به جامعه‌ای آزاد و عادلانه است. به‌ویژه در جوامع اسلامی، اندیشه‌های نجم‌آبادی می‌تواند به‌عنوان الگویی برای بازسازی روابط اجتماعی و دینی در برابر چالش‌های معاصر مانند استعمار فرهنگی و سلطه‌گری‌های جهانی به کار رود.

شیخ هادی نجم‌آبادی و زمینه‌های تاریخی زندگی‌اش

شیخ هادی نجم‌آبادی در سال ۱۲۵۰ هجری قمری

نیرو و فرآیندی است که از طریق تاریخ به خودآگاهی می‌رسد و در مسیر آن، خود را از سلطه ساختارهای اجتماعی و سیاسی رهایی می‌بخشد. هگل بر این باور بود که عقلانیت در فرآیند دیالکتیکی به‌طور دائم در حال تکامل است و هدف نهایی آن، دستیابی به آزادی است (هگل، ۱۸۰۷). در حوزه‌های پسااستعماری، قانون نقد جدی به عقلانیت اروپایی و نظام‌های استعماری وارد می‌کند. به‌نظر او، استعمار نه‌تنها در سطح اقتصادی و سیاسی بلکه در سطح عقلانی نیز به سلطه‌گری می‌پردازد و باید از طریق نقد و بازسازی این عقلانیت استعمارگرانه، به رهایی رسید (فانون، ۱۹۶۱). ادوارد سعید یکی از نظریه‌پردازان معاصر و برجسته در این زمینه است که در کتاب «شرق‌شناسی» خود به نقد عقلانیت غربی و استعمارگرانه پرداخته است. سعید بر این باور بود که عقلانیت غربی در فرآیند استعمار و سلطه بر جوامع شرقی، خود را به‌عنوان تنها منبع معتبر حقیقت و دانش معرفی کرده است. او می‌گوید که باید عقلانیتی جایگزین و انتقادی ساخته شود که ریشه در تاریخ و فرهنگ بومی جوامع داشته باشد و به رهایی از سلطه‌های استعمارگرانه کمک کند (سعید، ۱۹۷۸).

شیخ هادی نجم‌آبادی و دیدگاه او پیرامون عقلانیت

شیخ هادی نجم‌آبادی (۱۸۵۰-۱۹۳۵) یکی از متفکران برجسته و شخصیت‌های مهم در تاریخ سیاسی و فکری ایران در دوران مشروطه بود. او به‌ویژه به‌عنوان یک روحانی اصلاح‌طلب و اندیشمند در شکل‌گیری تفکرات عقلانی و انتقادی در این دوره تأثیرگذار بود. نجم‌آبادی به‌عنوان یکی از اعضای برجسته جنبش مشروطه، نقش مهمی در شکل‌دهی به جنبش‌های اجتماعی و فکری ایفا کرد که هدف آن‌ها مقابله با استبداد و استعمار بود. او بر این باور بود که برای رهایی از فساد و استبداد، باید تفکر و عقلانیت انتقادی در جوامع اسلامی به‌ویژه در ایران گسترش یابد. او از نخستین کسانی بود که تلاش برای اصلاحات در حوزه دین و تأسیس حکومت قانون‌مدار را به‌عنوان راه‌حلی برای پایان دادن به سلطه‌های استبدادی و استعماری مطرح کرد. نجم‌آبادی بر این باور بود که عقل باید از چارچوب‌های بسته و سنتی رهایی یابد تا به تحقق عدالت اجتماعی

از شیخ هادی، کتابی به عنوان «تحریرالعقلاء» به جا مانده که نخستین بار به اهتمام داماد وی، مرتضی نجم آبادی، در سال ۱۳۱۲ هجری شمسی در تهران به چاپ رسید. این کتاب، یکی از متون مورد توجه علما بوده که در آن به مسائل مهمی پیرامون عقلانیت در اسلام و شیعه پرداخته شده است. شیخ هادی سرانجام در سال ۱۳۲۰ ه.ق. پس از عمری مجاهدت علمی، فرهنگی و سیاسی، در تهران به ملکوت اعلاء پیوست (حقیقت، ۱۳۶۸). شیخ هادی نجم‌آبادی در تحریرالعقلاء با نگاهی نو، عقلانیت را از منظر اسلام، اساس زندگی مسلمانان دانسته و نقش آن را در ساختار حکومت و سیاست اسلامی برجسته کرده است. او با شجاعت، استبداد را نشانه بی‌مشروعیتی حکومت معرفی می‌کند و با تأکید بر مفاهیمی چون حقوق مردم و مشارکت سیاسی، از پیشگامان اندیشه مشروطه‌خواهی به‌شمار می‌رود. تأکید مکرر او بر ضرورت اصلاحات اجتماعی و سیاسی بر پایه عقلانیت، عدالت و برابری، جایگاه او را در نهضت فکری مشروطه تثبیت کرده است.

وی از جمله علمای تأثیرگذار عصر مشروطه بود که صاحب‌نظران علمی، فرهنگی و سیاسی داخل و حتی برخی اندیشمندان خارجی را در جلسات عمومی مقابل منزلش می‌پذیرفت و به بحث‌های عمیق می‌پرداخت. تسلط او بر مسائل داخلی و بین‌المللی، که از طریق مطالعه روزنامه‌های خارجی حاصل می‌شد، در آثارش نمایان است. چنان‌که در تحریرالعقلاء بارها از عدالت اجتماعی در کشورهای غیرمسلمان یاد کرده و با سرزنش حکومت ایران، از مقبول‌تر شدن زندگی در جوامع غیراسلامی انتقاد می‌نماید. بی‌تردید، شیخ هادی را باید مربی و مروج اصلی آزادی‌خواهی و مشروطه دانست که اکثر رجال مشروطه با او ارتباط فکری نزدیک داشتند.

جریان‌های فکری در عصر شیخ هادی نجم‌آبادی (تحلیل رویکردهای رقیب در گفتمان شیخ هادی) در این بخش، به منظور ترسیم چارچوب نظری پژوهش به بررسی جایگاه فکری و سیاسی شیخ هادی نجم‌آبادی در چارچوب جریان‌های مختلف اندیشه سیاسی عصر مشروطه خواهیم پرداخت. در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، ایران شاهد

در نجم‌آباد قزوین متولد شد. خانواده‌اش اهل دین و صنعت بودند و پدرش، حاج ملامهدی تهرانی، از علمای روشنفکر عهد قاجار و متولی موقوفات خانوادگی چون مدرسه و حمام بود (آل غفور، ۱۳۷۹). وی تا ۲۰ سالگی در نجف علوم فقهی آموخت و پس از بازگشت به تهران، ازدواج کرده و بار دیگر برای ادامه تحصیل به نجف رفت. با درگذشت پدر در سال ۱۲۸۰ ه.ق، برای مدیریت موقوفات خانوادگی به تهران بازگشت و به امامت جماعت و فعالیت‌های دینی پرداخت. او همچنین به کربلا (دو بار تا سال ۱۲۹۴ ه.ق)، مشهد و حج در سال ۱۲۹۰ ه.ق سفر کرد (مرسلوند، ۱۳۷۸). به سبب همین ویژگی‌ها، وی از علمای فعال و جهان‌دیده عصر مشروطه شناخته می‌شود (دوانی، ۱۳۷۷). شیخ هادی از سال ۱۲۹۲ ه.ق در مسجدی در خیابان شاپور امام جماعت بود که بعدها به محله حسن‌آباد (خیابان شیخ هادی فعلی) منتقل شد. مدرسه دینی و خانه او نیز در کنار این مسجد بود و آرامگاه خانوادگی او همچنان در این محل قرار دارد (مرسلوند، ۱۳۷۸).

شیخ هادی نجم‌آبادی تمام عمر خود را وقف خدمت به مردم و دین نمود. او علاوه بر فعالیت در مسجد و مدرسه، بخشی از روز را در فضای مقابل خانه‌اش به گفت‌وگو با مردم اختصاص می‌داد و با حوصله به شبهات پاسخ می‌داد. وی روابطی گسترده با علما و رجال سیاسی داشت و به سبب روشنفکری‌اش حتی در دربار نیز مورد توجه قرار گرفت، هرچند از حضور در آن پرهیز می‌کرد؛ تا جایی که ناصرالدین‌شاه برای دیدار با او شخصاً به محله‌اش رفت. از شهامت و تیزی او همین کافی که پس از شهادت میرزای کرمانی، تنها کسی بود که مجلس چهلیم او را برگزار کرد. از دیگر اقدامات مهم او، تلاش برای عمران تهران با تأسیس نهادهایی چون مدرسه، دارالایتام، بیمارستان، داروخانه و مسجد بود (احتشام‌السلطنه، ۱۳۶۷؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۶). شیخ در بیان اندیشه‌های سیاسی نیز صراحت داشت؛ چنان‌که به نقد شاه و وزرا می‌پرداخت. به‌ویژه هنگامی که عین‌الدوله به وزارت رسید، او را از منبر به صراحت نقد کرد، حتی در یکی از این مجالس که عین‌الدوله نیز حاضر بود، موجب شرمندگی او شد (محیط‌مافی، ۱۳۶۳).

که به نوعی به دنبال تغییرات سیاسی رادیکال بودند، بر اساس مفاهیم مدرن گرایی و دموکراسی غربی، خواستار کاهش نفوذ روحانیت در امور سیاسی بودند (عبادی، ۱۳۹۸). با توجه به این دیدگاه‌ها، شیخ هادی نجم‌آبادی به عنوان یک روحانی معتقد به حفظ جایگاه روحانیت در سیاست و حفظ اصول دینی در ساختار حکومتی، با این جریان مخالف بود. او به این باور بود که بدون نظارت فقهی و دینی، هر نوع تحولی در سیاست، ممکن است به بی‌ثباتی و فساد منجر شود (شریفی، ۱۳۹۹).

پیشینه پژوهش

تحقیقات پیرامون اندیشه شیخ هادی نجم‌آبادی زیاد نبوده و از آن میان هیچ یک به بررسی جایگاه و حقیقت عقلانیت در اندیشه شیخ هادی نجم‌آبادی مبتنی بر کتاب تحریرالعقلاء نپرداخته‌اند. همچنین روش‌شناسی به کار رفته در آن‌ها اغلب توصیفی-تحلیلی یا گاه پدیدارشناختی بوده است و هیچ‌یک عقلانیت در آثار شیخ هادی را از منظر تحلیل گفتمان تاریخی اسکینر، مورد بررسی قرار نداده‌اند. در جدول ذیل، نگاهی اجتماعی به این پژوهش‌ها خواهیم داشت:

جدول ۱: پیشینه پژوهش

تحولات عمیق اجتماعی، سیاسی و فکری بود. یکی از این تحولات مهم، نهضت مشروطه بود که در آن، جریان‌های مختلف فکری و سیاسی برای تعیین سرنوشت سیاسی کشور وارد عرصه شدند. این جریان‌ها شامل افرادی با گرایش‌های متفاوت از جمله طرفداران مشروطه مشروعه، ایدئولوگ‌های اصلاحات دینی و طرفداران حکومت دینی بودند (سینا، ۱۳۹۵). در این دوران، اندیشه‌های مختلفی در مورد روابط دین و سیاست، حکومت اسلامی، و مشروعیت قدرت مطرح شد که تأثیرات قابل توجهی بر تحولات فکری و سیاسی ایران داشت (مهدوی، ۱۳۹۷).

شیخ هادی نجم‌آبادی، به عنوان یکی از علمای برجسته عصر مشروطه، در این شرایط فکری قرار داشت. او، که از نظر علمی و دینی در سطح بالایی قرار داشت، در میان جریان‌های مختلف سیاسی و فکری آن دوران به بررسی و تحلیل مسائل پرداخته و نقش مهمی در این تحولات ایفا کرد (شریفی، ۱۳۹۹).

یکی از اصلی‌ترین جریان‌های فکری و سیاسی در عصر مشروطه، جریان مشروطه مشروعه بود که به رهبری علمای دینی چون آیت‌الله محمد کاظم یزدی و شیخ فضل‌الله نوری شکل گرفت (مهدوی، ۱۳۹۷). این جریان به شدت معتقد به توازن میان مشروطه و حفظ اصول دینی و مشروعیت فقهی حکومت اسلامی بود. اعضای این جریان معتقد بودند که مشروطه باید در چارچوب اصول شرعی و فقهی پیاده‌سازی شود و تنها با نظارت علما، حکومت مشروعیت خواهد داشت (سینا، ۱۳۹۵). شیخ هادی نجم‌آبادی، با توجه به دیدگاه‌های فقهی و اصولی‌اش، در ابتدا در پیوند با این جریان قرار داشت. او به شدت نسبت به خطرات انحراف از اصول اسلامی و دینی در پیاده‌سازی مشروطه هشدار می‌داد و معتقد بود که اصلاحات باید در چارچوب شریعت اسلامی صورت گیرد. این نگاه باعث شد تا شیخ هادی به عنوان یکی از حامیان اصلاحات مشروعه در عصر مشروطه شناخته شود (شریفی، ۱۳۹۹).

جریان دیگر، مشروطه بدون دخالت روحانیت بود. در مقابل، برخی از اصلاح‌طلبان سیاسی و روشنفکران آن زمان معتقد بودند که باید مشروطه به طور کامل از دایره نظارت و دخالت روحانیت خارج شود. این گروه،

عنوان پژوهش	نام پژوهشگر	خلاصه پژوهش
کتاب «زندگی نامه و خدمات علمی و فرهنگی آیت الله حاج شیخ هادی نجم آبادی»	علی دوانی (۱۳۷۶)	کتاب حاوی شرح حال اجمالی بیست و پنج نفر از روحانیون و علمای خاندان شیخ است. مبنای کار نویسنده، مقاله جامعی است که ابوالحسن خان فروغی برادر محمد علی فروغی (سیاست‌مدار دوران پهلوی) بر کتاب «تحریر العقلاء» شیخ هادی در سال ۱۳۱۲ ق.ه. نگاشته است.
جلوه ای از عرفان نجم آبادی	سیدیوسف حسینی (۱۳۷۶)	نویسنده دیدگاه‌های عرفانی شیخ هادی نجم آبادی را مورد بررسی قرار داده است.
مشروطه چی عهد ناصری	مقداد روحانی (۱۳۸۳)	نویسنده اگر چه در مقدمه مقاله، شیخ هادی را پیرو سیدجمال و از آزادی‌خواهان ایران معرفی و داستان‌هایی درباره مردم داری و خصلت‌های اجتماعی وی بیان کرده است؛ اما بلافاصله روش برخورد او را با فرق و مذاهب اسلامی به ویژه مذهب شیعه به نقد می‌کشد.
حاج شیخ هادی نجم آبادی و مشروطیت	حسن مرسلوند (۱۳۸۷)	کتاب مذکور از چهار بخش به این شرح تشکیل شده است: بخش اول زندگی نامه مرحوم شیخ هادی نجم آبادی، بخش دوم: اوضاع جهانی اندیشه سیاست و حکومت (عوامل خارجی انقلاب مشروطه در ایران)، بخش سوم تشریح علل داخلی انقلاب مشروطه در ایران، بخش چهارم این بخش که مهمترین بخش کتاب محسوب می‌شود به بیان دیدگاه‌های سیاسی، مذهبی و فرهنگی شیخ هادی اختصاص یافته است.
زندگی و اندیشه های شیخ هادی نجم آبادی	اکبر سیدی (۱۳۸۶)	نویسنده با نگاه کلی به مقوله تعامل علمای شیعه با نهاد سلطنت از دوره امویه تا قاجار، به دیدگاه‌های سیاسی چند تن از علما از جمله ملا محسن گیلانی معروف به میرزای شیرازی، شیخ جعفر کاشف الغطاء، ملااحمد نراقی در خصوص نحوه ارتباط با حکومت قاجار و بویژه دوره ناصری پرداخته است.

<p>نویسنده در ابتدا بیان می‌کند که مشروطه آوردگاه فکری دو سنت ایرانی و اسلامی و غربی بود که باعث تقابل و تضاد شد. در این تقابل و کشمکش، علما و اکثس‌های متفاوتی را بروز دادند که به این شرح است: واکنش سلبی، واکنش تسلیم و پذیرش همه سویه و واکنش مشروطه و اسلامی شده. او در ادامه شیخ هادی نجم‌آبادی را از شخصیت‌های اثرگذار در جریان شکل‌گیری جنبش مشروطه و جزء نخستین روحانیون نواندیش و روشنفکر در تاریخ اندیشه سیاسی ایران معرفی کرده که در وادی سوم گام برداشت.</p>	<p>سحر احمدی (۱۳۹۰)</p>	<p>بررسی عقلانیت سیاسی شیخ هادی نجم‌آبادی و تاثیر آن بر اقدامات اصلاح‌گرایانه نوین و تاثیر مدارس، احداث راه آهن و مشروطه طلبی</p>
<p>نویسنده در این مقاله ابتدا دیدگاه‌های مختلف درباره شیخ هادی را بیان کرده و توضیح داده که برخی او را زاهد و باتقوا و فقیه و برخی دیگر او را دارای عقاید ناهمگون و منحرف می‌دانند. نویسنده این مقاله، حمایت برخی از بابیان از شیخ را دلیل بابت ایشان مطرح کرده در حالیکه این تفسیر اشتباه است زیرا، در تحریرالعقلاء، بخش‌هایی است که مستقیماً در پاسخ به ادعاهای بابیان و طرد آنها نگاشته شده است. همچنین رساله شیخ در رد دعوت بابت و انتقاد از آنها به طور مجزا در یکی از فصل‌های کتاب آورده شده است.</p>	<p>مقداد نبوی رضوی (۱۳۹۰)</p>	<p>رویکرد اعتقادی شیخ هادی نجم‌آبادی در پاسخ به بهائیان</p>
<p>به بررسی و مقایسه گفت‌وگوهای شیخ هادی نجم‌آبادی و نائینی پیرامون مشروطه خواهی پرداخته و این دو اندیشمند را دو فرد تاثیرگذار و مهم در شکل‌گیری فلسفه جنبش مشروطیت و آگاهی مردم می‌داند.</p>	<p>علی سلیمان پور (۱۳۹۰)</p>	<p>تفسیر عقلانی دیانت و سازگاری آن با اندیشه‌های نوگرایانه و دموکراتیک در گفت‌وگوهای مشروطه خواهی نجم‌آبادی و نائینی</p>
<p>این پایان‌نامه به بررسی زندگی، آراء و اندیشه‌های شیخ هادی نجم‌آبادی پرداخته است.</p>	<p>سازنگ میزان پور (۱۳۹۰)</p>	<p>زندگی، آراء و اندیشه‌های شیخ هادی نجم‌آبادی</p>
<p>مؤلف با اشاره به وجه مهم پیوند نجم‌آبادی با مشروطه خواهی اظهار می‌دارد: عقل‌گرایی، آزاد اندیشی و خرافه ستیزی از عوامل موثر زمینه‌های توسعه گفت‌وگوهای دیانت‌عقلایی شیخ هادی در فضای سیاسی-اجتماعی و مذهبی ایران در زمان مشروطه است.</p>	<p>علی سلیمان پور (۱۳۹۴)</p>	<p>حاج شیخ هادی نجم‌آبادی و طرح گفت‌وگوهای دیانت‌عقلایی</p>

<p>در این پژوهش، محقق به بررسی و مطالعه تطبیقی میان رویکرد شیخ هادی نجم آبادی و آیت الله سید عبدالحسن لاری پرداخته است و نهادها و ساختارهای مدرن حکومت و جامعه را در این دو دیدگاه مورد بررسی قرار داده است.</p>	<p>محمد بیدگلی (۱۳۹۶)</p>	<p>مطالعه تطبیقی رویکرد شیخ هادی نجم آبادی و آیت الله سید عبدالحسن لاری نسبت به نهادها و ساختارهای مدرن</p>
--	-------------------------------	---

روش شناسی پژوهش

این پژوهش، از نوع مطالعات کتابخانه‌ای و از نظر هدف، پژوهشی اکتشافی و بنیادین است. در این مطالعه، برای بررسی مفهوم عقلانیت در اندیشه سیاسی شیخ هادی نجم آبادی، از روش تحلیل مفهومی گفتمان تاریخی-تفسیری بر اساس رویکرد کوئنتین اسکینر بهره گرفته‌ایم. این رویکرد، از سنت مکتب کمبریج در تاریخ اندیشه سیاسی سرچشمه می‌گیرد و تأکید دارد که مفاهیم سیاسی را باید در بافتار تاریخی، گفتمانی و نیت مؤلف بازسازی و تحلیل کرد (اسکینر، ۲۰۰۲). روش اسکینر، با تکیه بر فهم نیت گوینده و بستر گفتمانی تولید متن، به‌ویژه در تحلیل آثاری مانند تحریرالعقلاء که واجد زبان چندلایه و پیچیده‌اند، افق‌های تازه‌ای برای فهم عقلانیت دینی در دوره گذار فراهم می‌آورد.

در چارچوب این روش، کتاب تحریرالعقلاء به‌مثابه یک کنش گفتاری سیاسی-اجتماعی مورد تحلیل قرار گرفته است. تلاش شده تا با بازسازی فضای فکری، اجتماعی و زبانی دوران نگارش اثر، مقصود نویسنده از کاربرد مفاهیم مرتبط با عقل، استبداد، عدالت و اصلاحات فهمیده شود. تمرکز اصلی، بر فهم «کاربرد» مفاهیم در متن، نه صرفاً معنانشناسی لغوی آن‌هاست. جامعه پژوهش، تمامی صفحات کتاب تحریرالعقلاء را شامل می‌شود. نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند و تا رسیدن به اشباع مفهومی انجام شده است؛ به‌نحوی که تحلیل گفتمانی بخش‌های مختلف متن تا جایی ادامه

یافت که مفاهیم جدیدی به دست نیامد و الگوهای معنایی تثبیت شدند.

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

این رویکرد بر تحلیل متون به‌عنوان «کنش‌های گفتاری» در بستر تاریخی خاص‌شان تأکید دارد و به‌ویژه بر مؤلفه‌های زیر متمرکز است: نیت گفتاری؛ هدف مؤلف از نگارش متن چیست؟ بافتار گفتمانی؛ شرایط تاریخی، اجتماعی و سیاسی مؤثر بر نگارش متن کدام‌اند؟ مخاطب‌شناسی؛ مخاطب هدف متن چه کسانی هستند؟ گفتمان رقیب؛ مؤلف با کدام گفتمان‌ها در تضاد است؟ نوآوری مفهومی؛ مؤلف چه مفاهیم جدیدی را معرفی می‌کند؟ واحد تحلیل در این پژوهش، گزاره‌ها و قطعات زبانی کلیدی برگرفته از کتاب تحریرالعقلاء اثر شیخ هادی نجم آبادی است که ناظر به مفهوم «عقل» و مفاهیم پیوسته‌ای چون «فقه»، «اجتهاد»، «قانون»، «سلطنت»، و «آزادی» هستند.

در این پژوهش از ابزارهای زیر برای تحلیل گفتمان تاریخی بهره‌گرفته شد. تحلیل کنش گفتاری؛ برای شناسایی نیت‌های گفتاری مؤلف و نوع کنش‌های زبانی به‌کاررفته. تحلیل بافتار تاریخی-گفتمانی؛ برای بررسی شرایط و زمینه‌های تاریخی مؤثر بر نگارش متن. تحلیل مخاطب‌شناسی؛ برای شناسایی و تحلیل مخاطبان هدف متن. تحلیل گفتمان رقیب؛ برای شناسایی و تحلیل گفتمان‌های رقیب یا مخالف در متن. تحلیل نوآوری مفهومی؛ برای شناسایی و تحلیل مفاهیم جدید

1. Illocutionary Intent
2. Discursive Context
3. Audience Analysis
4. Oppositional Discourse
5. Conceptual Innovation
6. Speech Act Theory

این فرایند، ابزارهایی همچون یادداشت‌های نظری، تحلیل گزاره‌های کانونی، و مقایسه با بافت تاریخی و ادبیات معاصر مؤلف به کار گرفته شدند (عترت دوست، ۱۳۹۸). برای سنجش پایایی و روایی کدگذاری‌ها، از روش تأیید توسط خبرگان و مقایسه با منابع تاریخی و تفسیری مرتبط استفاده شد که با بیش از ۹۰٪ توافق تأیید شد. در مجموع، با بررسی کتاب تحریرالعقلاء، ۶۴ کد اولیه، ۱۷ مفهوم ثانویه و ۴ مقوله‌ی مفهومی کلان استخراج گردید. در ادامه نمونه‌ی جداول کدگذاری در مراحل مختلف آورده می‌شود:

جدول ۲. نمونه‌ای از کدگذاری باز بر اساس مضامین مفهومی در تحریرالعقلاء

یا بازتعریف شده در متن. در راستای الگوی مفهومی-تاریخی اسکینرش، تحلیل داده‌ها در سه مرحله‌ی کدگذاری باز، محوری و انتخابی صورت گرفت. ابتدا بر اساس کدگذاری باز، مضامین اولیه از متن استخراج شدند؛ سپس این مضامین در قالب مفاهیم محوری دسته‌بندی شدند و در نهایت، مقوله‌های سازمان‌دهنده‌ی کلان شکل گرفتند. تأکید نخست بر شناسایی واژگان کلیدی و نقاط تمرکز مفهومی نویسنده بود، و در مرحله‌ی بعد، ساختار بیانی و نحوه‌ی صورت‌بندی مفاهیم در فضای گفتمانی متن مورد بررسی قرار گرفت. این تلفیق، امکان داد تا لایه‌های معنایی آشکار و پنهان در استدلال‌های نجم‌آبادی، از منظر کارکرد سیاسی-اجتماعی آن‌ها تحلیل شود. در

شماره	گزاره/بخش مورد تحلیل	کد مفهومی اولیه	دلالت گفتمانی-تاریخی (بر مبنای اسکینر)
۱	یکی از اسباب استبداد، «تعطیلی عقل است»	پیوند استبداد و عقل	نقد گفتاری بر گفتمان سلطنت مشروع؛ بیان قصد اصلاح‌گرانه نجم‌آبادی برای احیای عقلانیت در سیاست
۲	عقل، حجت باطنی است؛ و رسول، حجت بیرونی، انبیا نیز همواره به عقل رجوع می‌کنند	حجیت عقل	بازتعریف مشروعیت دینی از طریق بازگشت به عقل به‌مثابه منبع معتبر تشریح؛ نقد علمای سنت‌گرا
۳	آزادی رأی و مشورت، «مقتضای عقل است»	مشورت و عقلانیت	نقد گفتمان استبداد شرقی و تأکید بر عقلانیت مشارکتی؛ اشاعه‌ی فضیلت‌های مدرن در قالب واژگان بومی

جدول ۳. مفاهیم ثانویه (محوری) استخراج‌شده از کدهای اولیه

شماره	مفهوم محوری	توصیف و دلالت تاریخی
۱	عقلانیت انتقادی	عقل به‌مثابه ابزار نقادی سلطه و اصلاح ساختارهای سیاسی-دینی؛ بازخوانی عقل در پیوند با آزادی، مشورت و عدالت
۲	اصلاح دینی	تلاش برای احیای دین در پیوند با عقل و نفی خرافات؛ تفسیر نو از دیانت در جهت مقاومت علیه جهل و استبداد

۳	نقد استبداد	شناسایی استبداد به عنوان معضل گفتمانی دوران قاجار؛ نقد مشروعیت آن از منظر دینی و عقلی
۴	کنش‌گری گفتاری	به‌کارگیری مفاهیم دینی-فلسفی در قالب کنش‌های گفتاری برای بازتعریف معانی و گشودن فضای گفتمانی تازه

جدول ۴. مقوله‌های مفهومی کلان و پیوند آن با نیت گفتاری نجم‌آبادی (بر اساس چارچوب اسکینر)

مقوله کلان	مفاهیم محوری ذیل آن	نیت گفتاری مؤلف/ دلالت تاریخی
عقلانیت به‌مثابه بنیاد مشروعیت	عقلانیت انتقادی، حجیت عقل	صورت‌بندی عقل به‌مثابه منبع تشریح و اصلاح اجتماعی؛ نقد علمای محافظه‌کار
عقلانیت اصلاح‌گر دینی	اصلاح دینی، نفی خرافات	احیای معنای اصیل دین در تقابل با خرافات و جمود؛ ایجاد پیوند بین دینداری و خرد
مقاومت گفتاری علیه استبداد	نقد استبداد، مشورت	تبیین مفاهیمی چون شورا، عدالت و آزادی برای برساختن گفتمان مقاومت در برابر سلطه سیاسی
کنش مفهومی در متن تاریخی	کنش‌گری گفتاری	استفاده آگاهانه از زبان و مفاهیم برای تأثیرگذاری بر مخاطبان روشنفکر و مذهبی عصر قاجار

یافته‌های پژوهش

ابتدا به توصیف ویژگی‌های کلیدی متن تحریرالعلاء پرداخته شد: تکرار واژگان؛ واژه «عقل» به‌طور مکرر در متن به کار رفته و بیش از ۳۰۰ مرتبه تکرار شده است که نشان دهنده تمرکز مؤلف بر این مفهوم است. مفاهیم مرتبط: مفاهیمی چون «فقه»، «اجتهاد»، «استبداد»، «عدل»، و «شورا» در ارتباط با مفهوم «عقل» مورد بحث قرار گرفته‌اند. ساختار متن: متن به‌صورت منطقی و ساختاریافته تنظیم شده است که نشان دهنده دقت مؤلف در ارائه مطالب است. در مرحله بعد، به تحلیل معنایی و ساختاری متن مورد بررسی قرار گرفت: نیت گفتاری مؤلف: هدف مؤلف از نگارش این متن، تبیین و ترویج مفهوم «عقل» در فقه و سیاست است. بافتار گفتمانی: شرایط تاریخی و اجتماعی دوران قاجار، به‌ویژه درگیری‌های سیاسی و اجتماعی، بر نگارش این

متن تأثیرگذار بوده است. مخاطب‌شناسی: مخاطبان هدف متن، علمای دینی و نخبگان فکری جامعه هستند. گفتمان رقیب: مؤلف با گفتمان‌های سنتی و محافظه‌کارانه در فقه و سیاست در تضاد است. نوآوری مفهومی: مؤلف مفاهیم جدیدی چون «عقل اجتهادی»، «فقه عقلانی»، و «قانون‌گرایی دینی» را معرفی می‌کند. در انتها، نکات کلیدی از تحلیل‌های پیشین برساخته شد:

از مفاهیم کلیدی را از سنت اسلامی وام گرفته، آن‌ها را در سیاق جدید بازتفسیر می‌کند و از این طریق در معناهای جاافتاده تاریخی‌شان اختلال ایجاد می‌نماید. مهم‌ترین این مفاهیم عبارت‌اند از:

۱. عقل از ابزار فردی فهم احکام به «مبنای مشروعیت دینی و سیاسی» ارتقا می‌یابد؛ عقلانیت در این معنا، وجهی انتقادی و مشارکتی دارد. ۲. فقه و اجتهاد: نجم‌آبادی اجتهاد را صرفاً ابزار استخراج احکام از نصوص نمی‌داند، بلکه آن را فرایندی عقلانی و اجتماعی می‌داند که باید با نیازهای زمانه، عدالت اجتماعی و عقلانیت توحیدی تطبیق یابد. فقه، در این بازخوانی، به جای تمرکز صرف بر فروع عبادات، به سوی ساخت‌یابی اجتماعی و اصلاح حکمرانی سوق داده می‌شود. ۳. عدل نه فقط صفتی الهی یا فردی، بلکه مبنای نظم سیاسی و ارزیابی مشروعیت حکومت‌ها تلقی می‌شود. ۴. شورا و مشورت از امور اخلاقی فرعی به ابزار ضروری در حکمرانی مبتنی بر عقلانیت تبدیل می‌شود. ۵. استبداد صرفاً به‌عنوان نوعی حکومت بد معرفی نمی‌شود، بلکه ساختاری معرفتی و زبانی تلقی می‌گردد که در تقابل بنیادین با عقلانیت و دین راستین قرار دارد. این بازتعریف‌ها، به تعبیر اسکینر، نشان از تلاش نجم‌آبادی برای تغییر قواعد گفتگمانی مسلط دارد؛ یعنی او نه صرفاً در حال استفاده از مفاهیم موجود، بلکه در حال بازساخت آن‌ها در افقی تازه است.

تحلیل زمینه تاریخی-گفتمانی

نجم‌آبادی در فضایی می‌نویسد که دو گفتمان مسلط در آن جریان داشتند: اول گفتمان سنت‌گرایانه فقه‌محور که عقل را تابع نقل می‌دانست. دوم گفتمان استبداد سیاسی قاجاری که مشروعیت خود را از تلفیق دین رسمی و سلطنت مطلقه می‌گرفت. در چنین زمینه‌ای، تحریرالعقلاء به‌مثابه کنشی زبانی سربرمی‌آورد که هم با استبداد سیاسی و هم با ارتجاع مذهبی درافتاده است. نجم‌آبادی، به‌جای طرد دین، تلاش می‌کند گفتمان دینی بدیل بسازد؛ گفتمانی که در آن عقلانیت، اخلاق، عدالت، و آزادی مفاهیمی ذاتی دین معرفی می‌شوند و بدین ترتیب بستر مشروع نقد سیاسی را فراهم می‌آورند. او به‌گونه‌ای مفاهیم را بازآرایی می‌کند که

عقلانیت به‌مثابه کنش گفتمانی: مفهوم «عقل» در این متن، نه تنها به‌عنوان یک مفهوم نظری، بلکه به‌عنوان یک کنش گفتمانی برای بازتعریف فقه و سیاست ارائه شده است.

تأکید بر اجتهاد عقلانی: مؤلف بر اهمیت اجتهاد عقلانی در فقه تأکید دارد و آن را ابزاری برای پاسخ‌گویی به نیازهای زمانه می‌داند. بازتعریف مشروعیت سیاسی: با معرفی مفهوم «قانون‌گرایی دینی»، مؤلف به بازتعریف مشروعیت سیاسی در چارچوب دینی می‌پردازد.

نوآوری در گفتمان دینی: مؤلف با معرفی مفاهیم جدید، به نوآوری در گفتمان دینی و فقهی می‌پردازد که می‌تواند مبنای تحولات فکری در دوران قاجار باشد.

یافته‌های تحلیلی

در چارچوب نظری اسکینر، فهم گفتار تاریخی مستلزم تحلیل سه سطح درهم‌تنیده است: ۱. متن و مفاهیم استفاده‌شده ۲. نیت کنشگر زبانی ۳. زمینه گفتمانی و بافت تاریخی که گفتار در آن شکل گرفته است. یافته‌های پژوهش حاضر نیز بر همین اساس در سه محور اصلی طبقه‌بندی و تحلیل شده‌اند:

۱. بازسازی نیت کنشگر گفتاری (شیخ

هادی نجم‌آبادی)

نیت اصلی نجم‌آبادی در تحریرالعقلاء را می‌توان بر ساختن نوعی عقلانیت دینی انتقادی دانست که هدف آن بازتعریف مرجعیت معرفتی و سیاسی در جامعه عصر قاجار بود. برخلاف رویکردهای سنتی که عقل را ذیل نقل یا در تقابل با آن می‌دیدند، نجم‌آبادی عقل را در جایگاه «حجت درونی» می‌نشانند و تلاش می‌کند مشروعیت دین و دولت را منوط به عقلانیت کند. این نیت‌مندی، نه در قالب اصلاحات صوری، بلکه به‌صورت کنش زبانی هدفمند برای تغییر قواعد بازی گفتمانی و معنابخشی به مفاهیم دینی و سیاسی بروز می‌یابد. به زبان اسکینری، تحریرالعقلاء یک «کنش گفتاری متحول‌ساز» است.

۲. بازشناسی مفاهیم محوری در مقام

ابزار کنش زبانی

با اتکا به رویکرد مفهومی اسکینر، نجم‌آبادی مجموعه‌ای

بتوانند کارکردی جدید در میدان قدرت ایفا کنند. به بیان دقیق‌تر، نجم‌آبادی در حال انجام بازتخصیص مفهومی^۱ است تا مفاهیم را از انحصار گفتمان سلطه خارج سازد و در خدمت عقلانیت و اصلاحات به کار گیرد.

یافته‌های استنباطی

بر اساس یافته‌های پژوهش و مبتنی بر روش اسکینر، ابتدا سطوح سه‌گانه کنشگری را تعیین کرده و سپس الگوی عقلانیت از دیدگاه شیخ هادی را استخراج کردیم.

جدول ۵. نیت کنشگر گفتاری در اندیشه شیخ هادی نجم‌آبادی

نیت کنشگر گفتاری: سطح اول	
هدف اصلی	برساختن گفتمانی از عقلانیت دینی با کارکرد اصلاح‌گرانه در حوزه‌های معرفتی و سیاسی
ویژگی‌ها	نهادینه‌سازی حجیت عقل در برابر سلطه فقه سنتی و استبداد سیاسی بازگشایی مسیر مشروعیت دینی برای اصلاح‌طلبی سیاسی نقد از درون سنت با ابزارهای درون‌دینی و درون‌گفتمانی

جدول ۶. کنش‌های مفهومی در متن تحریرالعقلاء

(سطح دوم: مفاهیم بازتعریف‌شده (کنش‌های مفهومی در متن))			
مفهوم بازتعریف‌شده	معنا در گفتمان سنتی	بازتعریف توسط نجم‌آبادی	کارکرد جدید
عقل	ابزار فردی فهم احکام	مبنای مشروعیت دینی و سیاسی	ابزار انتقاد و اصلاح
عدل	صفت الهی یا فضیلت اخلاقی	معیار قضاوت درباره حاکمیت	شاخص ارزیابی قدرت
فقه و اجتهاد	فن استنباط احکام از منابع شرعی	فرایند عقلانی - اجتماعی در تعامل با زمانه و عدالت	سازوکار بازتفسیر دینی با رویکرد اصلاح‌گرایانه
شورا	مستحب در امور فرعی	اصل در حکمرانی دینی	مبنای مشارکت سیاسی

1. Conceptual reallocation

استبداد	غیردینی اما نه نامشروع	ضد عقل و ضد دین	ساختار نامشروع معرفتی-سیاسی
دین	مجموعه‌ای از احکام و تکالیف	دستگاه اخلاقی-عقلانی	مرجع مشروع کنش اجتماعی

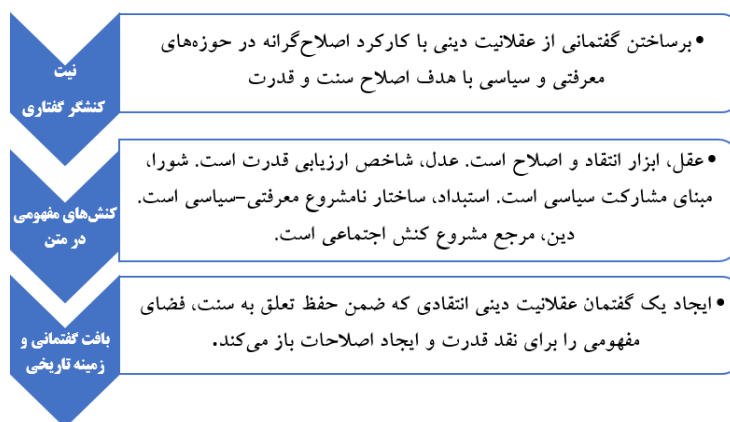
جدول ۷. بافت گفتمانی و زمینه تاریخی در اندیشه شیخ هادی نجم آبادی

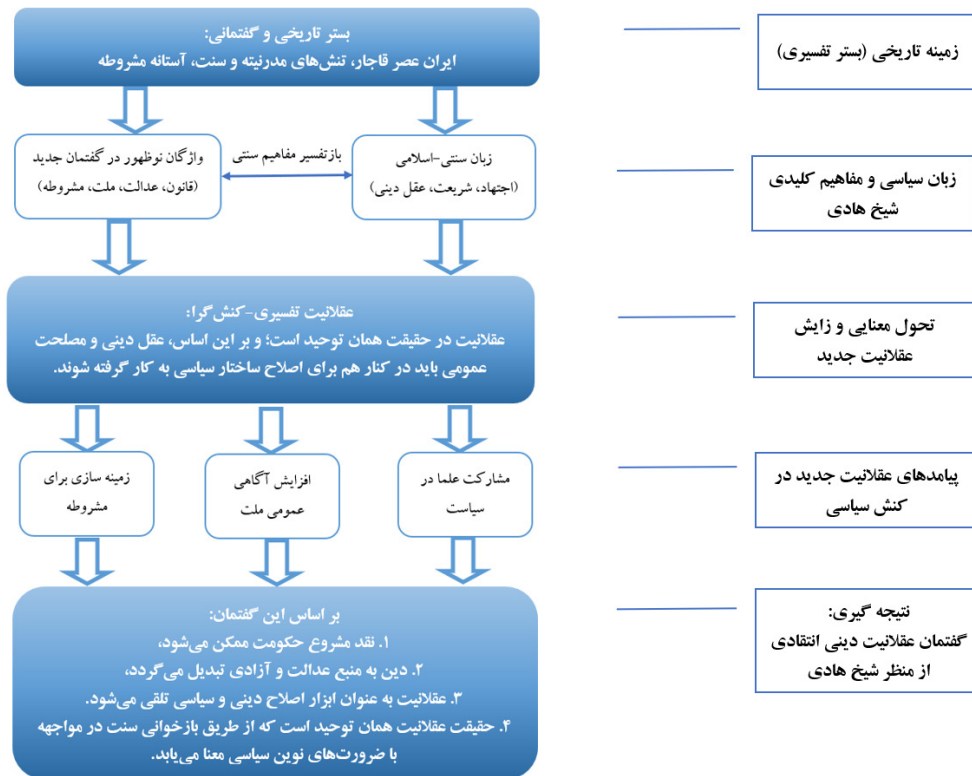
سطح سوم: بافت گفتمانی و زمینه تاریخی	
شرایط تاریخی	استبداد قاجاری با تکیه بر مشروعیت دینی سلطه فقه سنتی بر تولید معنا آغاز جنبش‌های مشروطه‌خواهانه و بیداری اسلامی
پاسخ نجم آبادی	ایجاد یک گفتمان عقلانیت دینی انتقادی که ضمن حفظ تعلق به سنت، فضای مفهومی را برای نقد قدرت و ایجاد اصلاحات باز می‌کند.

جدول ۷. ویژگی‌های عقلانیت در اندیشه شیخ هادی نجم آبادی

← ویژگی‌های الگوی نهایی

تاریخی بودن عقلانیت: عقل در این الگو نه انتزاعی بلکه ریشه‌دار در متن و زمانه است. تفسیری بودن عقلانیت: معنا از طریق تعامل با سنت و نیت مؤلف تولید می‌شود. سیاسی بودن عقلانیت: عقلانیت ابزاری برای تنظیم رابطه دین و قدرت است. انتقادی بودن عقلانیت: هدف از به‌کارگیری عقل، نقد سنت و قدرت و اصلاح جامعه است. شکل ۱: سطوح تحلیل گفتمان در اندیشه شیخ هادی نجم آبادی مبتنی بر کتاب تحریر العقلاء

پژوهش با بهره‌گیری از روش گفتمان تاریخی تفسیری اسکینر، نشان داد که عقلانیت دینی در سنت اسلامی، به‌ویژه در بسترهای تاریخی خاص، همواره با مفاهیم توحید، عدالت و مصلحت عمومی در تعامل بوده است. تحلیل کنش‌های گفتاری متفکران اسلامی در زمینه‌های سیاسی و اجتماعی زمان خود، بیانگر آن است که عقلانیت دینی می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای نقد مشروع حکومت‌ها و اصلاح ساختارهای سیاسی عمل کند. بر این اساس، گفتمان عقلانیت دینی انتقادی شکل می‌گیرد که ویژگی‌های آن عبارت‌اند از: امکان‌پذیر ساختن نقد مشروع حکومت بر پایه اصول دینی؛ تبدیل دین به منبعی برای عدالت و آزادی در جامعه؛ تلقی عقلانیت به‌عنوان ابزاری برای اصلاح دینی و سیاسی. این گفتمان، با تکیه بر فهم تاریخی و زمینه‌ای از متون و سنت‌های دینی، راهی برای بازاندیشی در نقش دین در عرصه عمومی و سیاسی فراهم می‌آورد. همچنین نتایج نشان می‌دهد که عقلانیت از دیدگاه او نه تنها مبنای معرفتی بلکه در عمل نیز در همه شئون

شکل ۲: نمودار شماتیک الگوی عقلانیت در اندیشه شیخ هادی نجم‌آبادی مبتنی بر کتاب تحریر العقلاء

نتیجه‌گیری

عقلانیت یکی از مفاهیم تأثیرگذار در علوم انسانی و سیاسی است که در طول تاریخ توجه فلاسفه و نظریه‌پردازان زیادی را جلب کرده است. با وجود توجه گسترده به این مفهوم از دوران یونان باستان، هنوز تعریفی واحد از آن وجود ندارد. در بسیاری از نظریات غربی، عقلانیت بیشتر به جنبه‌های مادی و ابزاری آن پرداخته شده، در حالی که حقیقت عقلانیت و جوهر آن اغلب نادیده گرفته می‌شود. برعکس، اندیشمندان اسلامی از جمله شیخ هادی نجم‌آبادی سعی کرده‌اند تا ارتباط عقلانیت با سیاست و دین را تبیین کنند و آن را به طور مستقل از هم ندانند. شیخ هادی نجم‌آبادی، عالم و فعال سیاسی عصر مشروطه، در آثار خود، به‌ویژه کتاب تحریرالعقلاء، به تبیین مفهومی عمیق از عقلانیت پرداخته است. این

زندگی انسان باید به کار گرفته شود.

مهمترین ویژگی الگوی استخراجی ما در این پژوهش این است که عقلانیت را در گفتمان شیخ هادی نجم آبادی در ابعاد مختلف مورد بررسی قرار دادیم. بر خلاف پژوهش‌های پیشین ما بر اساس تحلیل گفتمان تاریخی تفسیری در متن تحریرالعقلاء پی بردیم که ذات و حقیقت عقلانیت، همان توحید و احدیت خداست. از دیدگاه شیخ هادی نجم آبادی توحید و عقلانیت غیرقابل تفکیک بوده و حتی گاهی مساوی با یکدیگر به کار برده می‌شوند. نجم‌آبادی عقل را به‌مثابه یک کنش مفهومی سیاسی به کار می‌گیرد، نه صرفاً به‌عنوان ابزار فردی یا معرفتی. او با بازتعریف مفاهیم کلیدی در بافت جدید، گفتمانی تازه برپا می‌کند که هدف آن شکستن سلطه استبداد معرفتی و سیاسی است. کنش او در تحریرالعقلاء مصداقی تمام‌عیار از کنش گفتاری با نیت اصلاح‌گرانه و گفتمان‌ساز در چارچوب نظری اسکینر است. در نهایت، تحلیل اسکینری نشان می‌دهد که پروژه عقلانیت نجم‌آبادی، تلاشی برای بازتولید مرجعیت معرفتی از طریق اصلاح زبانی مفاهیم دینی است.

پیشنهادات

با توجه به نتایج این پژوهش و ظرفیت‌های مغفول‌مانده در اندیشه شیخ هادی نجم‌آبادی، می‌توان محورهای زیر را برای تحقیقات آینده پیشنهاد کرد:

بررسی شیوه‌های پیاده‌سازی عقلانیت در حکومت اسلامی: پژوهشگران می‌توانند با ارائه الگوهای کاربردی مدل‌های حکمرانی مبتنی بر عقلانیت از دیدگاه شیخ هادی را طراحی و ارائه نمایند.

مطالعه تأثیر آموزه‌های عقلانی نجم‌آبادی بر تحولات فکری و سیاسی مشروطه: پژوهشی که نقش افکار عقل‌گرایانه نجم‌آبادی را در شکل‌گیری فضای فکری نهضت مشروطیت بررسی کند، می‌تواند پیوند اندیشه و عمل اجتماعی را بهتر نشان دهد.

تحلیل انتقادی نسبت میان عقلانیت نجم‌آبادی و عقلانیت مدرن: مقایسه میان دیدگاه‌های نجم‌آبادی درباره عقلانیت و مفاهیم عقلانیت در فلسفه مدرن غربی، می‌تواند به فهم بهتر ظرفیت‌های تطبیقی اندیشه او کمک کند.

واکاوی آموزه‌های اخلاقی و اجتماعی نجم‌آبادی در پرتو

ترکیب سطوح سه‌گانه در الگوی کنشگر زبانی نجم‌آبادی، با هدف اصلاح ساختار قدرت و سنت، از طریق بازتعریف مفاهیم کلیدی در زمینه‌ای تاریخی-اجتماعی متأثر از استبداد و ارتجاع، به آفرینش گفتمان عقلانیت دینی انتقادی منجر می‌شود؛ گفتمانی که در پرتو آن، امکان نقد مشروع حکومت فراهم می‌گردد، دین به مثابه منبعی برای عدالت و آزادی بازشناخته می‌شود، و عقلانیت در مقام ابزار اصلاح دینی و سیاسی تلقی می‌گردد.

در الگوی نهایی این پژوهش، عقلانیت واجد چهار ویژگی اساسی است: نخست، عقلانیت تاریخی است؛ بدین معنا که برخلاف عقلانیت انتزاعی، در بستر متن، سنت و شرایط زمانه شکل می‌گیرد. دوم، عقلانیت تفسیری است؛ زیرا معنا نه به‌طور مطلق، بلکه از طریق تعامل با زمینه سنتی و نیت مؤلف استخراج می‌شود. سوم، عقلانیت سیاسی است؛ چرا که نقشی اساسی در بازتعریف و تنظیم نسبت میان دین و قدرت ایفا می‌کند. و چهارم، عقلانیت انتقادی است؛ به این معنا

عقلانیت عملی: بررسی پیوند میان اخلاق اجتماعی و عقلانیت عملی در آثار وی، مسیر جدیدی برای پژوهش در حوزه اخلاق کاربردی ارائه خواهد داد.

تحلیل نقش عقلانیت در نقد سنت‌های فقهی و کلامی توسط نجم‌آبادی: پژوهش در زمینه انتقادات او به سنت‌های فقهی و کلامی، از منظر عقل‌گرایی، ظرفیت‌های جدیدی برای فهم اندیشه اصلاح‌طلبانه او فراهم می‌آورد.

مطالعه تأثیر اندیشه‌های نجم‌آبادی بر روشنفکران پس از مشروطه: بررسی بازتاب اندیشه‌های عقلانی نجم‌آبادی در آثار روشنفکران نسل‌های بعد می‌تواند استمرار یا تحول این جریان فکری را آشکار کند.

تحلیل مقایسه‌ای میان عقلانیت نجم‌آبادی و عقلانیت بومی در جهان اسلام: پژوهش تطبیقی با دیگر متفکران جهان اسلام در دوره تجدد، به فهم زمینه‌های بومی عقل‌گرایی اسلامی کمک خواهد کرد.

فهرست منابع منابع فارسی:

- قرآن کریم.
- آل غفور، سیدمحسن (۱۳۸۹)، شیخ هادی نجم‌آبادی فقیه روشنفکر و قرآن پژوه سیاسی، فصلنامه پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، شماره ۲۷۵-۲۷۶.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۴۲۷ ق)، رساله نفس، ویرایش دکتر موسوی (۱۳۸۳)، همدان: انتشارات دانشگاه بوعلی.
- ابن‌سینا، حسین (۱۳۸۸)، رسائل، ترجمه درّی، ضیاءالدین؛ شهابی، محمود و فولادوند، محمدمهدی، انتشارات آیت اشراق.
- ابن‌منظور، محمدبن مکرم (۷۰۰ ه.ق)، لسان‌العرب، بیروت: دار صادر.
- احتشام السلطنه، محمود (۱۳۶۷)، خاطرات احتشام السلطنه، به کوشش محمدمهدی موسوی، تهران: انتشارات زوار.
- احمدی، سحر (۱۳۹۰)، بررسی عقلانیت سیاسی شیخ هادی نجم‌آبادی و تأثیر آن بر اقدامات اصلاح‌گرایانه نوین و تأثیر مدارس، احداث راه آهن، مشروطه‌طلبی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان (۱۳۵۶)، تاریخ منتظم ناصری، جلد ۱، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی. تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- افلاطون (۱۳۸۰)، دوره آثار افلاطون (۴ جلد)، ترجمه محمدحسن لطفی، تهران: انتشارات خوارزمی.
- الوانی، سیدمهدی (۱۴۰۲)، مدیریت عمومی، تهران: نشر نی.
- برت، ادوین آرتور (۱۳۶۹)، مبادی مابعدطبیعی علوم نوین، ترجمه عبدالکریم سروش، تهران: انتشارات علمی‌فرهنگی.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۲)، آموزش دانش سیاسی، تهران: نشر نگاه معاصر.
- حسینی، سیدیوسف (۱۳۷۶)، جلوه‌ای از عرفان نجم‌آبادی، نشریه کیهان اندیشه، شماره ۷۶.
- حقیقت، عبدالرفیع (۱۳۶۸)، تاریخ نهضت‌های فکری ایرانیان دوره قاجاریه، تهران: انتشارات شرکت مؤلفان ۲۰۲۱.
- و مترجمان ایران.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۰)، لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران.
- دوانی، علی (۱۳۷۷)، نهضت روحانیون ایران، جلد اول، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- دوانی، علی (۱۳۷۶)، زندگی‌نامه و خدمات علمی و فرهنگی شیخ هادی نجم‌آبادی.
- روحانی، مقداد (۱۳۷۶)، مشروطه‌چی عهد ناصری، نشریه زمانه، شماره ۲۳.
- ژولین فروند (۱۳۸۴)، سیاست چیست؟، ترجمه عبدالوهاب احمدی، تهران: نشر آگه.
- سالیوان، راجر (۱۳۸۰)، اخلاق و فلسفه کانت، ترجمه عزت‌الله فولادوند، تهران: طرح نو.
- سبزواری، ملا هادی (۱۳۱۸)، اللیالی المنتظمه فی علم المنطق (شرح منطق منظومه)، چاپ سنگی.
- سلیمان‌پور، علی (۱۳۹۴)، حاج شیخ هادی نجم‌آبادی و طرح گفتمان دیانت عقلایی، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد بجنورد.
- سولومون، رابرت و کاتلین هیگینز (۱۳۸۸)، تاریخ فلسفه در جهان، ترجمه منوچهر شادان، تهران: انتشارات بهجت.
- سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۸۰)، مجموعه آثار، جلد اول. به تصحیح و مقدمه نجف‌قلی حبیبی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سیدی، اکبر (۱۳۸۶)، زندگی و اندیشه‌های شیخ هادی نجم‌آبادی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره).
- سینا، ر (۱۳۹۵)، مشروطه و مشروعه: بررسی دو دیدگاه در سیاست ایران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- شریفی، ف (۱۳۹۹)، شیخ هادی نجم‌آبادی و اندیشه‌های سیاسی‌اش، تهران: انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- عبادی، م (۱۳۹۸)، اندیشه‌های سیاسی در عصر مشروطه، تهران: انتشارات آفتاب.
- عبداللهی، محمد مجید (۱۳۸۸)، تعریف سیاست، مجله آفتاب آنلاین، بایگانی‌شده از اصلی در ۲۷ آوریل ۲۰۲۱.

- عزت دوست، محمد (۱۳۹۸)، روش‌شناسی فهم حدیث در فرایند سه‌گانه تحلیل متن، تحلیل محتوا و تحلیل گفتمان، دوفصلنامه علمی پژوهشی حدیث‌پژوهی، سال یازدهم، شماره ۲۱.
- فارابی، محمدبن طرخان (ابونصر) (۱۳۶۶)، السیاسة المدنیة، تهران: الزهراء.
- عمید، ح (۱۳۸۹)، فرهنگ عمید، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- قرضاوی، یوسف (۱۳۹۴)، باید و نبایدهای دین و سیاست، ترجمه عبدالعزیز سلیمی، تهران: نشر احسان.
- لاریجانی، صادق (۱۳۷۰)، معرفت دینی، مرکز ترجمه و نشر کتاب.
- مجلسی، محمدباقر (۱۱۰۶ ق)، مرآة العقول، ناشر: نور وحی.
- محیط مافی، هاشم (۱۳۶۳)، مقدمات مشروطیت، تهران: انتشارات فردوسی.
- مرسلوند، حسن (۱۳۸۷)، حاج شیخ هادی نجم‌آبادی و مشروطیت، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۰)، آزادی انسان، تهران: انتشارات صدرا.
- معین، محمد (۱۳۶۰)، فرهنگ معین، تهران: نشر زرین.
- ملاصدرا، محمد (۱۳۹۸)، شواهد الربوبیة، تصحیح: مصلح، جواد، تهران: انتشارات سروش.
- ملاصدرا، محمد (۱۳۶۰)، اسرارالایات و انوارالبینات، تحقیق: خواجه‌جو، محمد، تهران: انتشارات انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- ملاصدرا، محمد (۱۳۶۶)، شرح اصول کافی، تهران: انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۸۶)، مثنوی معنوی، به تصحیح نیکلسون، تهران: انتشارات اساطیر.
- مهدوی، ح (۱۳۹۷)، جریان‌های فکری در عصر مشروطه و تأثیر آن بر اندیشه‌های دینی، تهران: انتشارات علم و فرهنگ.
- میزان‌پور، سارنگ (۱۳۹۰)، زندگی، آراء و اندیشه‌های شیخ هادی نجم‌آبادی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اراک.
- میرشکاری، جواد (۱۴۰۰)، فرهنگ واژه‌های مصوب فرهنگستان، دفتر چهارم، تهران: انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- نبوی رضوی، سیدمقداد (۱۳۹۰)، رویکرد اعتقادی شیخ هادی نجم‌آبادی در پاسخ به بهائیان، فصلنامه تاریخ و اندیشه معاصر جهان اسلام، ۳(۹).
- هالینگ، دیل‌ج (۱۳۸۷)، تاریخ فلسفه غرب، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران: ققنوس.
- نجم‌آبادی، شیخ هادی (۱۳۸۳)، تحریرالعقلاء. به کوشش علی آقائوری، تهران: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب.
- نجم‌آبادی، مرتضی (۱۳۷۸)، زندگی‌نامه شیخ هادی نجم‌آبادی، تهران: چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

← منابع انگلیسی:

- Afifah, U. (۲۰۲۳). Rationalism in philosophical studies (Vol. ۴, Issue ۱). <https://doi.org/10.52790/jitim.v4i1.730>.
- Al-Ghazali. (۱۹۵۳). The deliverance from error (R. McCarthy, Trans.). Beacon Press.
- Arblaster, A. (۲۰۰۲). Democracy (۲nd ed.). Open University Press.
- Arendt, H. (۱۹۵۸). The human condition. University of Chicago Press.
- Annas, J. (۱۹۸۱). An introduction to Plato's Republic. Clarendon Press.
- Ball, A. R. (۱۹۹۵). Modern politics and government (۶th ed.). Palgrave Macmillan.
- Berelson, B. (۱۹۷۱). Content analysis in communication research. Hafner.
- Fanon, F. (۱۹۶۳). Black skin, white masks. Grove Press.
- Føllesdal, D. (۱۹۸۶). Intentionality and rationality. In J. Margolis, M. Krausz, & R. -M. Burian (Eds.), Rationality, relativism, and the human sciences (pp.

- Politics | Origin and meaning of politics by Online Etymology Dictionary. <https://www.etymonline.com/word/politics>
- Rawls, J. (۱۹۷۱). A theory of justice. Harvard University Press.
- Rousseau, J.-J. (۲۰۰۲). The social contract (G. Cole, Trans.). Dover Publications. (Original work published ۱۷۶۲)
- Said, E. W. (۱۹۷۸). Orientalism. Pantheon Books.
- Skinner, Q. (۱۹۸۵). Clues, dilemmas and historical explanation. In J. Tully (Ed.), Philosophical interpretations and political theory (pp. ۵۶-۲۹). Cambridge University Press.
- Skinner, Q. (۱۹۹۶). Reason and rhetoric in the philosophy of Hobbes. Cambridge University Press.
- Skinner, Q. (۲۰۰۲). Visions of politics: Volume ۱: Regarding method. Cambridge University Press.
- Strauss, L. (۱۹۵۹). What is political philosophy? Free Press.
- Stenmark, M. (۱۹۹۵). Rationality in science, religion, and everyday life. University of Notre Dame Press.
- [page numbers]]. D. Reidel Publishing Company.
- Graneheim, U. H., & Lundman, B. (۲۰۰۴). Qualitative content analysis in nursing research: Concepts, procedures and measures to achieve trustworthiness. Nurse Education Today, ۲۲(۱), ۱۱۲-۱۰۵.
- Habermas, J. (۱۹۸۴). The theory of communicative action (Vol. ۱). Beacon Press.
- Hegel, G. W. F. (۱۸۰۷). Phenomenology of spirit. Oxford University Press.
- Held, D. (۲۰۰۶). Models of democracy (۳rd ed.). Stanford University Press.
- Locke, J. (۱۹۸۸). Two treatises of government (P. Laslett, Ed.). Cambridge University Press. (Original work published ۱۶۸۹)
- Machiavelli, N. (۱۹۹۸). The prince (Q. Skinner & R. Price, Eds.). Cambridge University Press. (Original work published ۱۵۳۲)
- Georgiev, M., & Delchev, D. (۲۰۲۳). Application of the method content-analysis of educational content in the preparation of students of pedagogical specialties in the conditions of distance learning. Pedagogika, Special Issue, -۸۲ ۸۸. <https://doi.org/۱۰.۵۲۶۵۶/ped-۲۰۲۳۳۵.۱۱>
- Nasr, S. H. (۲۰۰۶). Islamic science: An illustrated study. World Wisdom.
- Nurkaidah, H., & Bahar, H. (۲۰۲۴). Filsafat rasionalisme sebagai dasar ilmu pengetahuan. Religion, Education, and Social Laa Roiba Journal (RESLAJ), ۵(۶). <https://doi.org/۱۰.۴۷۴۶۷/reslaj.v6i5.۱۲۰۹>
- Online Etymology Dictionary. (۲۰۲۰).